

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN ŞEİRLƏRİNİN DİLİNDƏ İZAFƏT BİRLƏŞMƏLƏRİ XÜLASƏ

Məqalə M.Ə.Rəsulzadənin şeirlərindən seçilmiş izafətlərin linqvistik təhlilinə həsr edilmişdir. Çoxşaxəli yaradıcılığa malik olan M.Ə.Rəsulzadə qələmini ədəbi-tənqidi və ədəbiyyatşünaslığın da bir çox janrlarında sınımış, çoxlu şeirlər, əsərlər, pyeslər də yazmışdır. Azərbaycan xalqı onu yalnız bir siyasi-ictimai xadim kimi deyil, həm də istedadlı bir yazıçı, şair kimi tanıdı. Onun şeirlərində kifayət qədər izafət birləşmələrinə rast gəlmək mümkündür. İzafətlərə daha çox XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimizdə, əsasən də poeziyamızda rast gəlinmişdir. İzafətlərin, yəni fars və ərəb birləşmə formalarının Azərbaycan dilində qarşılığı ilə verilməsi şairin dilində qabarıq şəkildə özünü göstərir. “İzafət” fars mənşəli termindir, dilçilikdə “təyini söz birləşməsi” mənasında işlənir. “İzafət” dilçilik termini kimi ərəb və fars dillərinə aiddir. Türkologiyada uzun müddət söz birləşmələri dedikdə fars izafəti adlı birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur. İzafət tərkibli söz birləşmələri poeziyada da dərin izlərini bir müddət qoruyub saxlaya bilmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin şeirlərini dil baxımından təhlil edərkən izafət birləşmələrinin daha çox işləndiyini müşahidə edirik.

Açar sözlər: *M.Ə.Rəsulzadə, şeir, dil, şair, izafət birləşmələri*

Daha çox ictimai-siyasi fəaliyyəti, publisistikası ilə tanınmış Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu olmuşdur. O, Azərbaycan tarixində yalnız bir siyasi-ictimai xadim kimi deyil, həm də istedadlı bir yazıçı, şair kimi də tanınmışdır. Çoxşaxəli ədəbi-publisistik, ədəbi-tənqidi yaradıcılığı olan M.Ə.Rəsulzadə qələmini müxtəlif janrlarda sınımış, şeirlər, ədəbi əsərlər, pyeslər yazmışdır. M.Ə.Rəsulzadə ictimai mühitə poetik düşüncə ilə gəlmiş, ciddi, siyasi, publisistik məqalələrlə yanaşı, şeirlər də yazması onun özünü poetikada ifadə etmək zərurətindən irəli gəlmişdir.

Onun ədəbi-bədii yaradıcılığı kifayət qədər maraqlı və orijinaldır. Müəllifin qələmə aldığı hər bir nümunədə ədəbi sənətkarlığı, dünyagörüşü, həyata baxış tərzini əks olunmuş və bu, xüsusiyyətlər M.Ə.Rəsulzadəni bir qələm əhli kimi oxucusuna sevdirmişdir. Bəzi tədqiqatçılar onun Azərbaycan ədəbiyyatındakı, yeri, rolu, mövqeyi haqqında maraqlı rəylər, fikirlər söyləməklə yanaşı, onun yazıcılıq, ədəbi-tənqidçilik fəaliyyətini də yüksək qiymətləndirmişlər.

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsi, aparıcı elmi işçi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Email: gunel-mirze@rambler.ru

M.Ə.Rəsulzadənin bədii yaradıcılığı əsrin ilk on illiyinə təsadüf edir. Onun yaradıcılığının, xüsusən də şeirlərinin özünəməxsus dili və üslubu nəzəri cəlb edəndir. XX əsrin əvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin normaların əks olduğu ədəbi-bədii, ictimai-publisist yazılarla yanaşı, dili də öz dövrünün linqvodidaktik xüsusiyyətlərini əks etdirən güzgü idi.

Dilin bütün yaruslarının ifadə olduğu şeirlərində diqqət çəkən linqvistik vahidlər sırasında izafət tərkibləri xüsusi yer tutur. M.Ə.Rəsulzadənin şeirlərində kifayət qədər izafət birləşmələrinə rast gəlmək mümkündür. İzafətlərə daha çox XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimizdə, o cümlədən poeziyamızda da rast gəlinmişdir. İzafətlərin, yəni fars və ərəb birləşmə formalarının Azərbaycan dilində qarşılığı ilə verilməsi şairin dilində qabarıq şəkildə özünü göstərir.

“İzafət” fars mənşəli termindir, dilçilikdə “təyini söz birləşməsi” mənasında işlənir. Türkologiyada izafət tərkiblərinin ilk elmi izahı S. Mayzelin adı ilə bağlıdır (Майзель, 1956).

Uzun müddət söz birləşmələri dedikdə, fars izafəti adlı birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur. Türk dillərində müşahidə olunmasına baxmayaraq, müasir Azərbaycan dilində “izafət” öz yerini təyini söz birləşmələrinə vermişdir.

M.Ə. Rəsulzadənin şeirlərinin dilində izafət birləşmələrini tərkiblərinə görə 2 növ üzrə qruplaşdırmaq olar: ərəb+ərəb, fars+ərəb. Qeyd edilən izafətlərə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

Ərəb+ərəb

Müəssəmi-zülümdür

Fəzli-elmi

Bəni-adəm

Cənnəti-əla

Zəvali-qəhr

Əduvi-insafa

Ərbabi-zülmü

Acizi-fəğanda

Fars+ərəb

Alüdeyi-vəhm

Meydani-şücaət

Yarü-ədu

İzafət azı iki sözdən təşkil olunur və ismi birləşmələr sırasına daxildir, bir tərəf o biri tərəfi təyin edir, onlardan birincisi – əsas tərəf “muzafun əleyh”, ikincisi – asılı tərəf “muzaf” adlanır (Moin, 1370, s.19).

M.Ə.Rəsulzadənin şeirlərini dil baxımından təhlil edərkən izafət birləşmələrinin çox işləndiyini müşahidə edirik. Onun elmin əhəmiyyətindən bəhs edən “**Elm tərifi də deyilibdir. Müxəmməs**” (9, 1903) şeirində maarifin, təhsilin əsas hərəkətverici qüvvələr olduğu göstərilir. Elmə, maarifə çağırış ruhunda yazılan bu şeirdə izafət tərkiblərinə rast gəlirik.

Aç qulağın bir eşit bu sözlərin ey bül füzul,

Elmə rağib olgilən qafildilər küllən cühul.

Hər nə var dünyada bil ki, elmilən olmuş hüsul,

***Fəzli elmi** bilgilən şər ilə olmuşdur qəbul...*

Burada “Fəzli-elmi” izafəti “elmin üstünlüyü” mənasındadır. İzafətin tərkibindəki **fəzl** sözü - ərəb mənşəlidir. Bir neçə mənada işlənir. 1) mərifət, kamal, ağıl; 2) dəyər, qiymət; 3) yaxşılıq; 4) üstünlük, yüksəklik; 5) fayda, xeyir, bərəkət; 6) qalıq, artıq (4, 2005, s.198). **Elm** də ərəb sözüdür. İki mənası var. 1) bilmə, bilgi; məlumat, xəbər; 2) nəzəriyyə (4, 2005, s.136).

Pul, pulun mahiyyəti, cəmiyyətdə oynadığı mühüm roldan bəhs edən “Qara pul” şeirində də izafət tərkibləri maraqlı linqvistik mənzərə yaratmışdır.

Ey olan hökmü rəvan, hakimə hörmət, qara pul!

Vey qılan piri cavan, bikəsə izzət, qara pul!

*Sən deyilsənmi açan **cənnəti-əla** qapısını ?!*

Sən deyilsənmi verən naridə (cəhənnəmdə) zəhmət, qara pul?!

Bu şeirdəki “**Cənnəti-əla**” izafəti cənnətin ən yüksək qatı mənasındadır. Hər iki söz ərəb mənşəlidir. **Cənnəti** behiştlik, behişt əhli. (4, 2005, s.88) **Ə'la** isə ən yaxşı, ən yüksək, daha yaxşı, daha yüksək (4, 2005, s.158) deməkdir.

“**Həsbi-hal (söhbət, ürəyini boşaltma)**” (1, 1907) adlı şeirini “Məhəmməd Əmin” imzası ilə nəşr etdirən ədib, mövcud ictimai vəziyyətin poetik təsvirini vermişdir. Şeirdə şəxsi kədərlə birlikdə, millətin, xalqın taleyinə, mühitin problemlərinə acıma açıq şəkildə hiss olunur. O daxilində baş verən oyanma prosesini dilə gətirərək yazdığı şeirdə, izafət tərkiblərindən istifadə edir.

Qaranlıqdır bana dünya,

Bütün dünyavü mafiha (dünya və onun içindəkilər),

Diyorlar cümləsi guya:

Çəkil bir yanə, sakitləş!

Təhəmmül, səbr mümkündürmü?!

Həyatə cəbr mümkündürmü?!

Zəvali-qəhr mümkündürmü?!

Çəkil bir yanə, sakitləş!

Bu izafətdə də hər iki tərəf ərəb mənşəlidir. **Zəval**. ərəb 1) tələf, məhv, zaval; 2) göy cisimlərinin batması (5, 2005, s.459) **Qəhr** ərəb. 1) qəzəb, hirs, hiddət; 2) tabe olma; tabelik; 5) pərtlik, dilxorluq (5, 2005, s.376). “**Zəvali-qəhr**” izafəti əzabın sonu mənasındadır.

Şairin lirik məni bu vəziyyətlə heç cür barışa bilmir, “meydani-şücaət” izafəti ilə M.Ə.Rəsulzadə mübarizədə qətiyyətini ifadə edir.

Çəkilməm, ey hərifan, bən

*Bu **meydani-şücaətdən!***

Bütün dünya bana derkən:

"Çəkil bir yana, sakitləş!"

“**Meydani-şücaət**” izafəti döyüş meydanı mənasındadır. Bu izafətin birinci tərəfi fars, ikinci tərəfi isə ərəb mənşəlidir. **Meydan** fars sözüdür. İki mənada işlənir. 1) açıqlıq, 2) bir neçə küçə arasındakı sahə (5, 2005, s.14). **Şücaət** ərəb mənşəlidir. İgidlik, qorxmazlıq, qəhrəmanlıq: mənasında verilmişdir (5, 2005, s.334)

*Çıxıb əldən çilo, gəlməz,
Mənə **yarü-ədu** gəlməz,
Bu dərdə çarəçi gəlməz,
Çəkil bir yana sakitləş!*

“**Yarü-ədu**” izafəti dost-düşmən mənasındadır. **Yar.** fars mənşəlidir. 1) dost, yoldaş; 2) sevgili, məşuq, məşuqə; 3) tanış, aşna; 4) yardımçı, köməkçi; (5, 2005, s.438) **Ədu.** ərəb sözüdür. bax. ədöv(v). **Ədöv** (v) ərəb. düşmən (4, 2005, s.146)

*Dolu heyərlə hər yanımlı,
Toxunmuş daşə peykanım,
Əduvi-insafa əxvanım*

- *Çəkil bir yana sakitləş!*

“**Əduvi-insafa**” İzafəti insafli düşmən mənasındadır. Hər iki tərəf ərəb mənşəlidir. **Ədöv** (v) ərəb. düşmən (4, 2005, s.146). **İnsaf** ərəb. vicdanın qəbul etdiyi hərəkət (4, 2005, s.312)

*Nə vəhşidir **bəni-adəm**,
Mücəssəmi-zülmüdür aləm,
Diyorlar cümləsi yekdəm
- Çəkil bir yana sakitləş!*

“**Bəni-adəm**” izafəti adəm övladı mənasındadır. **Bəni** ərəb sözüdür «ibn». 1) övlad 2) nəsil, tayfa; Bəni-Adəm. Adəm övladı, insan (lar); bəni-İsrail. İsrail övladı, yəhudilər. **Adəm** ərəb. 1) adam, insan 2) dinə görə, yer üzündə ilk insan və ilk peyğəmbərin adı (4, 2005, s.10).

“**Mücəssəmi-zülmüdür**” izafəti zülmün təcəssümü mənasındadır. **Mücəssəm** ərəb mənşəlidir. İki mənada işlənir. 1) cismani ola; gövdəsi, vücudu olan; 2) xəyali vəziyyətdən cisim halına girmiş, canlanmış şey, təcəssüm etmiş (5, 2005, s.95) **Zülm** ərəb sözüdür. İşgəncə, əzab, incitmə mənasında işlənir. (5, 2005, s.467).

Dünyadakı haqsızlığa, həqiqətin olmadığına, zülmün çoxluğuna həsr etdiyi “**Təsəvvürati-əhraranə**” (1, 1907) (“**Azadlıq təsəvvürləri**”) şeirində M.Ə.Rəsulzadə geniş izafət zəncirindən istifadə etmişdir.

*Görünəcə ixtilafı mən cahanda,
Həqiqət yox təsavi bu zamanda,
Bütün **ərbabi-zülmü** kəhkəşanda,
Fəqiri daima **acizi-fəğanda**
Olub **alüdeyi-vəhm** təfəkkür,
Bu yolda eylərəm bir çox təsəvvür.*

“**Ərbabi-zülmü**” izafəti zülm sahibləri mənasındadır. **Ərdab** ərəb mənşəlidir. İki mənada işlənir. 1) yiyə, sahib 2) mülkədar (4, 2005, s.169). **Zülm** ərəb. işgəncə, əzab, incitmə (5, 2005, s.467); “**Acizi-fəğanda**” izafəti fəryad içində mənasındadır. **Aciz** ərəb. acizlik, fağırlıq. (4, 2005, s.10). **Fəğan** ərəb. fəryad, nalə, əfğan (5, 2005, s.189); “**Alüdeyi-vəhm**” izafət birləşməsi isə qorxuya salan mənasındadır. **Aludə** fars mənşəlidir. 1) bulaşmış, bulaşmış, batmış 2) aşıq, vurğun

(4, 2005, s.16). **Vəhm** (Θ) ərəb. qorxu, vahimə, təhlükə, 2) şübhə, tərəddüd; 3) əsassız fikir, batil fikir. (4, 2005, s.426)

M.Ə.Rəsulzadənin "Təsəvvürati-əhrranə"(1907), "Məzaliyyət içində mübhəmiyyət" - (Zülm içində anlaşılmazlıq) (1907), "Sailərə" (1908), "Hürriyyət" (1909), "İsmayıl Qasprinskiyə" (1911), "Mayıs duyğuları" (1955) və s. şeirləri şairin müxtəlif üslublarda yazdığı ədəbi nümunələrdir. M.Ə.Rəsulzadənin "Füyuzat"da dərc olunan şeirləri ideya, məzmun və üslub baxımından digər şeirlərindən fərqlənir. Maraqlıdır ki, sonrakı dövrlərdə, yəni XX əsrin ortalarında yazdığı şeirlərdə ədib izafətlərdən daha az istifadə etmiş, daha çox ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri işlək olmuşdur.

Dilçiliyimizdə "söz birləşmələri"ni geniş tədqiqi dilçi alim Yusif Seyidovun "Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri" kitabı ilə başlayır. (Seyidov, 1966) Yusif Seyidov başda olmaqla, Ə.Dəmirçizadə, K.Abdullayev, Ə.Abdullayev, Z.Budaqova, Ə.Cavadov, A.Aslanov, Q.Kazımov, B.Xəlilov və s. söz birləşmələri haqqında bir çox dilçi alimlər müqayisəli şəkildə söz birləşmələrini tədqiq etmişlər. "Söz birləşməsi" terminini bizim dilçilikdə ilk dəfə M.Şirəliyev və M.Hüseynzadə istifadə etmişdir. M. Hüseynzadənin təyini söz birləşmələrinə belə tərif verir: "Cümlə əmələ gətirməyən hər hansı iki sözün birləşməsinə təyini söz birləşməsi deyilir"(Hüseynzadə, 1962, s.4).

M.Ə.Rəsulzadənin "Mayıs duyğuları" (8, 1955) şeirində biz aydın, rəvan türkcə Azərbaycan dilini görürük. Bu şeirdə işlənən söz birləşmələri artıq milli quruluşda olması ilə fərqlənir.

*Erkən qopdu bir qasırğa qüzeydən,
Baharımız heyhat döndü qış oldu,
Azərbaycan Moskovların əlində
Əsarətin zəhrini dadmış oldu.
Şiddətliysə əgər **mövsümün qışı**
Yeni bahar demək parlaq olacaq,
Verdiyimiz **qurbanların bahası**,
Bizə yalnız **hürriyətlə** dolacaq.*

***Tarixin yenə gözəl bir çağında,**
Qaranlıq qış keçib bahar gələcək.
Hər hansı bir **ilin aydın günündə,**
Azərbaycan istiqlalə girəcək.*

Bu şeir nümunəsində III növ təyini söz birləşmələri işlənmişdir. Məs. "əsarətin zəhri", "mövsümün qışı", "qurbanların bahası".

"Tarixin yenə gözəl bir çağında", "ilin aydın günündə" birləşmələrinin isə I tərəflə II tərəfin arasına sözlər əlavə olunmaqla mürəkkəb III növ təyini söz birləşmələri işlədilmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə poeziyasına nəzər saldıqda şairin yazdığı şeirləri dil baxımından təhlil edərkən ərəb və fars dillərindən alınma izafətlərin daha qabarıq olduğu aydın görünür.

Öz siyasi fəaliyyəti, şeirləri, publisistik məqalələri ilə Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan M.Ə.Rəsulzadə bir gün də olsa doğma Azərbaycanı unutmadı və bu, onun poeziyasında da öz əksini tapdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Füyüzat jurnalı, (1907), № 32
2. Hüseynzadə M.(1962), Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, I k. Bakı, Azərtədrisnəşr, 270 s.
3. İstiqlal qəzeti, (1919), 31 mart
4. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. (2005) 2 cildə. I cild. Bakı, «Şərqi-Qərb», 416 səh.
5. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. (2005) 2 cildə. II cild. Bakı, «Şərqi-Qərb», 472 səh.
6. Məhəmməd Moın. (1370) Əlavə. Tehran, Əmirkəbir nəşrləri, (اصفا ۴) ک. 1370. ص. 19)
7. Qurbanov Ş. (2001). Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, Nurlan, 132 s.
8. Rəsulzadə M.Ə. (1955) Mayıs duyğuları, "Azərbaycan", Ankara, № 12
9. Şərqi-rus qəzeti. (1903) 18 may
10. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. (1966). Bakı, Maarif, 340 səh
11. Майзель С. С. (1957) Изафет в турецком языке. Москва, Издательство Академии наук СССР, 186 с.

WORD COMBINATIONS (IZAFAT) IN THE LANGUAGE OF MOHAMMED AMIN RASULZADE'S POEMS ABSTARCT

This article is devoted to the linguistic analysis of selected expressions from M.A. Rasulzade's poems. Having a multifaceted creativity, M.A. Rasulzade tried his pen in many genres of literary criticism and literary works, wrote many poems, works and plays. Azerbaijani people recognised him not only as a political and social figure, but also as a talented writer and poet. It is possible to find enough adjective combinations in his poems. Adjectives were common in our literary language, especially in our poetry before the 18th century. In the poet's language the translation of adjectives, i.e. Persian and Arabic compound forms with their Azerbaijani equivalents is clearly visible. It is possible to find enough combinations of adjectives in his poems. Adjectives were widely used in our literary language, especially in our poetry before the 18th century. In the poet's language, the translation of adjectives, i.e. Persian and Arabic compound forms with their Azerbaijani equivalents is clearly visible. "Isafat" is a term of Persian origin and is used in linguistics in the sense of "descriptive word combination".

"Izafat" as a linguistic term refers to Arabic and Persian languages. For a long time in Turkology, word combinations were defined as Persian adjectives. Phrases containing adjectives were able to preserve their deep traces in poetry for some time. When we analyse M.A. Rasulzade's poems in terms of language, we see that adjective combinations are used more often.

Key words: *M.A.Rasulzade, poetry, language, poet, word combinations (izafat)*

ИЗАФЕТ В ЯЗЫКЕ СТИХОВ М.А.РАСУЛЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена лингвистическому анализу изафета, выбранных из стихотворений М.А. Расулзаде. М.А.Расулзаде, обладающий многогранным творчеством, написал множество стихов во многих жанрах литературной критики и литературоведения, произведений и пьес. Азербайджанский народ признал его не только как политического и общественного деятеля, но и как талантливого писателя и поэта. В его стихах наблюдается много изафета.

Изафет встречался в литературном языке до XVIII века. Изафет в языке поэта ярко проявляется персидских и арабских сложных формах, с их аналогии с азербайджанским языком.

«Изафет» — термин персидского происхождения, используемый в лингвистике в значении «определяющее словосочетание». «Изафет» как лингвистический термин относится к арабскому и персидскому языку. В тюркологии с давних времен словосочетания определялись как персидские изафеты. Изафет содержащий прилагательные, сохранил свой глубокий след в поэзии. Анализируя стихотворения М.А. Расулзаде с точки зрения языка, мы наблюдаем, что чаще используется изафет.

Ключевые слова: *М.А.Расулзаде, стихотворение, язык, поэт, изафет.*